
Ива Инджова / Iva Indzhova

УЧРЕДЯВАНЕ НА ТЪРНОВСКАТА
АРХИЕПИСКОПИЯ — ВЪТРЕШНО СЪСТОЯНИЕ
И ЦЪРКОВНОПОЛИТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

*Establishment of the Archbishopric of Turnovo —
internal state and religious-political dimensions*

Summary: In 1185 in Bulgaria explodes uprising, headed by two brothers Petar and Asen. The problem of establishment of the Archbishopric of Turnovo stay in close contact with uprising. After the consecration of the church „St. Dimitar” follow several key events: resumption of Bulgarian kingdom, ordination of the head of the Bulgarian church and the coronation of the Bulgarian king. Establishment of the Archbishopric of Turnovo due to aspiration on Asenevtsi to full national liberation — political and spiritual. Guided by idea, that Turnovo continues state and church traditions on the First Bulgarian country, Asenevtsi openly impose the newly establishment Archbishopric laying the foundation of independent church management. Appointed a new Archbishop Vasili, in the new Bulgarian capital Turnovo, who are subject to all Bulgarian bishops. Standing on Vasili at the head of the Turnovo church have not only political sounding. It means not only rejection of Byzantine spiritual authority, but to placement beginning of a new Local Church.

Key words: new, Archbishopric, independent, management, establishment

Към края на 70-те години на XII век във Византия все по-ясно се очертава вътрешна криза, предизвикана от хода на социално-икономическите промени. В края на управлението на династията на Комнините се усилват разложителните тенденции и сепаратистични прояви. Усилията на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.) да неутрализира този процес със сурови мерки се оказват безрезултатни.¹ В периода 1183–1185 г. изненадващо на пръв поглед рухва митът за военната мощ на Империята. От северозапад дълбоко във вътрешността нахлуват, достигайки до Средец, унгарци и сърби, а през лятото на 1185 г. италианските нормани окупира градовете Драч и Солун, след което потеглят срещу Константинопол. Макар че норманите са разбити и прогонени от завладените територии, техният поход прави изключително впечатление. „Богохранимият Солун”, вторият по значение византийски град, е превзет. Това събитие дава повод на търновските боляри Петър и Асен да разпространят слуха, че прочутият

св. Димитър изоставя своя град и ромеите.² Отново през 1185 г. в Мала Азия се надигат сепаратистични настроения, о. Кипър фактически се откъсва от властта на Константинопол. Въпреки че император Исак II Ангел (1185–1195) успява да се справи с най-тежките проблеми, тенденциите към политическо и военно отслабване на Империята стават очевидни. За българите и тяхната аристокрация моментът за извоюване на независимост назовава.

През 1185 г. в България избухва въстание, начело на което застават двамата братя Петър и Асен.³ Подготовката и обявяването на въстанието преминава поетапно. Първоначално ръководителите се заемат с предварителна агитация лансирайки идеята за всенародно въстание. Те използват целия си авторитет да убедят българите за участие в делото, като построяват църквата „Св. Димитър“ в Търново.⁴ С построяването на храма в Търново започва и подготовката за учредяването на самостоятелна българска църква.

Освещаването на църквата „Св. Димитър“ е последвано от няколко събития: възобновяване на Българското царство, ръкополагането на глава на Българската църква и коронясването на българския цар. По време на този акт присъстват митрополитът на Видин и двама други епископи, които ръкополагат свещеника Василий за търновски и български архиепископ.⁵ Това се случва на 26.10.1185 г. на храмовия празник на църквата.⁶ Освещаването на храма и ръкополагането на Василий стават в присъствието на множество български духовни лица (свещеници и монаси).⁷ Заставането на архиепископ Василий начело на търновската църква едва ли има само политическо звучене. То означава не само отхвърляне на византийската духовна власт, но и поставяне началото на нова поместна църква⁸.

Официалното обявяване на въстанието се отнася след освещаване на църквата и ръкополагане на Василий за архиепископ. То започва с акта на коронясването на Петър (1185–1190; 1196–1197) за български цар в присъствието на болярите, духовенството и представители на търновските граждани.⁹ Още по времето на Първата българска държава е утвърден принципът на коронясване на владетелите от ръководителя на църквата. Затова и сега, когато организират въстанието, Асеневци подготвят учредяването на българската църква.¹⁰ Началото на втората българска независима църква върви същевременно и успоредно с възобновяването на българската държава.¹¹

До момента в науката изключително се набляга на политическите причини, които довеждат до въстанието, на процесите на децентрализация в Империята, от които се възползват и българските водачи на въстанието.¹² Но хронистите не поставят събитията само в периметъра на външнополитическите процеси през периода. Те отделят внимание и тълкуват събитията в Търново под знака на мистицизма. Н. Хониат (ок. 1155–1217) дава информация, че българите по явен начин замислят самото въстание, но: „... се колебаели най-напред и не се решавали да започнат въстание, към което ги подбуждали Петър и Асен, понеже предугаждали значимостта на това дело. За да освободят от този страх

своите съплеменници, братята издигнали молитвен храм на името на великомъченик Димитър. ...Те внушили на тези екзалтирани да повторят, че Бог е отредил свободата на българския и влашкия народ. Поради това и христовият мъченик Димитър напуснал главния град на солунчаните и тамошния храм и пребиваването си при ромеите, а дошъл при тях, за да им бъде помощник и покровител в делото.¹³ Т. Скутариот в своята Обзорна хроника дава аналогични сведения. Той твърди също, че: „...бог е благоволил да даде свобода на българите...“¹⁴ и: „не трябвало да се противопоставят на божие желание...и като имат такъв помощник – великия Димитър – да се борят с всички сили против ромеите...“¹⁵

Самото обявяване на въстанието в църквата „Св. Димитър“ в Търново, показва в каква степен българските водачи съзнават необходимостта от психологическо въздействие върху българите.¹⁶ В тези думи трябва да се търси един от основните моменти в идеологическата подготовка на въстанието: разчита се на „провиденциализма“, който през Средновековието представлява изходно начало при обяснението на събитията.¹⁷ Отправна точка в дейността на Петър и Асен за възстановяването на църквата е донасянето на чудотворната икона на св. Димитър Солунски в Търново. Самото нахлуване на норманите в Солун е повод, а не причина, за да се привлече покровителството на светеца, да се пренесе една чудотворна икона и да се създаде ново светилище на св. Димитър в Търново.¹⁸ Това е важен идеологически момент, в който се търси създаването на атмосфера, свързана с борбата, която се подема с империята и с поддържаната от нея идея, че само тя има право да владее земите на Балканския полуостров.¹⁹ Асеновци се опитват да покажат по този начин, че властта и над българските територии е законна и дадена „от провидението“.²⁰ Изборът на св. Димитър за покровител на възстановената държава и на Асеновската династия поставя началото на едно явление – да се създаде нов пантеон на светци от всички български краища.

Чудотворната икона е донесена вероятно през септември 1185 г. от българи, които се сражават в защитата на Солун от норманите. Император Исак II Ангел (1185–1195) при похода си срещу Асеновци през лятото на 1186 г., според данните в епиграма на Т. Валсамон (1140–1204), я намира в резиденцията на цар Петър и я отнася във византийската столица.²¹ Събитието поражда у Асеновци идеята за построяване и освещаване на храма на светеца²². Разказът на Н. Хониат за началото на тяхното освободително движение съдържа преки сведения за това, че св. Димитър става светец-покровител на Асеновци и на българския народ.²³

Добре оформената идея, че св. Димитър е покровител на българите, довежда до необходимата идеологическа подготовка на самото въстание.²⁴ Първият знак е слънчевото затъмнение, което съвпада с датировката на въстанието – 1185 г. и пролетта на 1186 г.²⁵ Според някои автори неговото тълкуване поставя в съзнанието на българите проблема за залаза на Империята и възобновяването на Българското царство.²⁶

Обвързването на въстанието с култа на св. Димитър утвърждава представата сред българите, че то става по Божия промисъл. Оттук идва и стремежът на водачите да получат легитимност на действията си. Кулминацията настъпва не случайно в деня на св. Димитър – 26. окт. 1185 г.²⁷

Ръкополагането на Василий прави възможна коронацията на по-големия от двамата братя Теодор за български цар. Данните в Бориловия синодик от 1211 г. сочат: „...На Теодор, наречен Петър...“²⁸. По-големия брат Теодор приема името Петър в чест на българския цар-свetic Петър I (927–969). Н. Хониат: „А единият от братята Петър увенчал и главата си със златен венец...“²⁹ Той най-напред е получава името Петър и след това е коронясан³⁰. Водейки се от принципа: „царство без патриаршия не бива“ (*imperium sine patriarcha non staret*) с възраждането на държавата се създават условия българската църква да възстанови положението си на архиепископски престол с подкрепата на светската власт.³¹ Изборът на първоиерарх пада върху български свещеник, който е ръкоположен в архиерейски сан от видинския и от други двама епископи.³² П. Ников пише, че ръкоположението на българския архиепископ е извършено на събор, който е свикан само под предлог, че ще се освещава църквата „Св Димитър.“³³ Истинският замисъл на Асеновци остава скрит за владиците, които са поканени в Търново преди избухването на въстанието. Актът на ръкоположението не става доброволно, тъй като Василий е по националност българин, от средите на нисшето духовенство, а създаването на нова епархия може да доведе до намаляване диоцеза на други епархии.³⁴ В разрез с установените църковни канони за глава на българската църква е ръкоположен свещеник, който е един от най-ранните и близки привърженици на Асеновци³⁵. Издигането на Василий като епископ на Търново и глава на цялата българска църква става: „благодарение на съдействието на българската светска власт.“³⁶ Не изглежда изненадваща и последвалата гибел на видинския владика, който ръководи свещенодействията по ръкополагането. Той е наказан със смърт не защото „българите го намразили“, а както се споменава в едно писмо на Д. Хоматиан (№ 8 в новото издание на *Ponemata diaphora*), защото се опитал тайно да напусне България... тримата византийски епископи са се намирали в своеобразен плен или заложници при българите³⁷.

Увенчаването на Василий с титла „архиепископ“ отразява първенствувашщото му положение като пръв български епископ, както и връзките му с престолния град. Става дума не само за ръкополагане на нов епископ, а за поява на напълно нов църковен трон³⁸. Стремежът на Асеновци е не само да превърнат Търново в столица на възобновената българска държава, но и в свято място. Пряко свързано събитие с тази идея в новоосвободената Българска държава е пренасянето мощите на св. Иван Рилски от Средец в новата столица на българите – Търново³⁹. Ив. Дуйчев твърди, че Търново до времето, когато е избрано за столица на обновената държава, не заема никакво значително място в църковната история на тукашните земи. Това е възможно да се промени преди всичко чрез натрупване в неговите храмове на светителски

мощи.⁴⁰ Придаването на святост на града придава авторитет на църковната власт. Пренасянето на мощи превръща Търново в поклоннически град. Все по-често пред името на българската столица се появяват епитетите: богоспасем, богохраним и богопазен град.⁴¹ Идеята за святост е пряко свързана с идеята за църковна приемственост от Първата българска държава.⁴²

Проблемът за учредяването на Търновската архиепископия стои в тясна връзка с въстанието на братята Петър и Асен с център Търново. Въпреки твърде подробните сведения на византийските извори относно възстановяването на Търновска България тяхната информация за хронологията на църковните събития остава недостатъчна. Учредяването на Търновската архиепископия е събитие със спорна датировка, която варира от края на 1185 г. до есента на 1187 г.⁴³ Асеновци създават отделна, независима църква. Начело на тази църква поставят обикновен свещеник, българин, а не някой от гръцките владци.⁴⁴

До възстановяването на българското царство източната част на неговата територия духовно зависи от константинополския патриарх и съставя Дръстърска епархия, а западната част – от охридския архиепископ и съставя Видинската епархия.⁴⁵ След успешното въстание на Асеновци през 1185–1187 г. наред с усилията за международно признание на възобновената държавност се правят и постъпки за канонично признание на новосъздадената Търновска архиепископия. Асеновци не припознават Охридската архиепископия като правопреемник на Преславската патриаршия, тъй като гръцкият характер на нейния клир е напълно очевиден.⁴⁶

Водени от мисълта, че Търново продължава църковните и държавни традиции на Първата българска държава, Асеновци открито налагат новоучредената архиепископия, полагайки основите на самостоятелно църковно управление. Поставен е нов архиепископ в столичния град на новото царство Търново, на когото са подчинени всички български епископи.⁴⁷ Архиепископ Василий стои начело на българската църква от 1185 до 1232 г. Диоцезът на българската църква се подразделя на епархии – митрополии и епископии. Във византийската православно-политическа общност в сила е практиката, съгласно която големината на църковния диоцез се определя от територията на държавата, при което столицата на държавата е и резиденция на духовния предстоятел.⁴⁸ Разширението на страната дава възможност за разкриването на нови епархии, а териториалните загуби, до закриването на някои от тях.⁴⁹ Въстанието на българите през 1185 г. първоначално обхваща Североизточна България. Постепенно се разпространява в цяла Северна България. Земите от западна Стара планина до Черно море (без Варна), с Добруджа на запад по линията Видин – София са присъединени към възобновеното царство. Оспорваният между 1186–1195 г. Видин е включен в българската държава през 1195 г. Около тази година българите превземат и Средец.⁵⁰ Именно тогава Асен пренася мощите на св. И. Рилски в Търново: „...И цар Иван Асен дойде в Средец, намери свети Иван, великия пустинник и възревнува на делата на древните царе, сиреч на цар

Константин и на цар Петър. И вдигна тялото на всечестния и преподобния отец Иван, та го пренесе в град Търнов...”⁵¹

Разширяването на българската държава засяга и земите под Средец, по течението на р. Струма, които са присъединени след 1195 г.⁵² Предполага се, че границата в края на царуването на Петър стига до градовете Мелник и Струмица⁵³. Опитите да се завладеят Варна и Анхиало не се увенчават с успех⁵⁴. Няма яснота по отношение на границата на царството на север от Дунав. Вероятно обхваща горното течение на реките Серет и Прут в посока към р. Днестър⁵⁵. Заедно с разширяването на Търновското царство се увеличава и диоцезът на Търновската архиепископия за сметка на Охридската архиепископия и Константинополската патриаршия. Между 1185–1204 г. Търновската архиепископия отнема от Охридската осем епархии: Видинска, Средешка, Велбъждска, Нишка, Браничевска, Белградска, Призренска и Скопска.⁵⁶ В Ловеч и Червен са разкрити нови катедри.⁵⁷

Според П. Мутафчиев, за да разкрият архиепископия в столицата си, Асен и Петър закриват Дръстърската митрополия. По такъв начин пренасят историческите права на дръстърските патриарси върху Търново, за да го легитимират.⁵⁸ Това мнение с право се оспорва от Б. Николова, която припомня за едно писмо на български епископи до папа Инокентий. В него проличава, че има обединение на западните български престоли с Преслав и Търново⁵⁹. Според Т. Събев Охридската архиепископия не реагира отрицателно в този случай, отчасти защото между нея и Цариград има известни търкания, а и защото Търновската архиепископия се учредява на новоосвободена територия, която през Х в. се намира под властта на българската патриаршия в Дръстър, а сега отново става част от независимата Българска държава⁶⁰. В. Тълкова твърди, че не е търсена приемственост между Дръстър и Търново и скоро ще започне съперничество с Охрид, все още представляващ в този период византийската църковна власт, и новоучредената такава в Търново.⁶¹ Авторката смята, че в България политическата власт е тази, която дава насоките за учредяване на духовен център, без да се съобразява с Цариград или с Охрид или изобщо с някогашната българска патриаршия.⁶²

Към Търново не се присъединява нито една катедра, подчинена на Константинополската патриаршия, въпреки че в края на XII век и началото на XIII в. Асеневци владееят византийските епископски центрове Дръстър, Филипопол, Месемврия, Берое и Анхиало.⁶³ Вероятно при управлението на цар Калоян (1197–1207) Преслав, Велбъжд и Видин се въздигат на митрополии, но Дръстър, Филипопол, Месемврия и Берое продължават да са извън църковния диоцез на Търново.⁶⁴ До управлението на цар Иван Асен II византийските епархии, които влизат в границите на България (Дръстър, Филипопол, Месемврия, Анхиало, Берое, Филипи, Серес и др.), остават под юрисдикцията на Константинополската патриаршия.⁶⁵ В този смисъл всякакви идеи за закриване на Дръстърската митрополия и прехвърлянето на катедрата в Търново или Преслав не почиват на силни аргументи.⁶⁶

В диоцеза на Търновската архиепископия влизат предбалканска България с изключение на крайморските места, североизточната половина на Сърбия и северната част на Македония с част от стара Сърбия. Видинската, Нишката, Велбъждската, Призренската и Скопската епархия се споменават в писмо на българските епископи, подведомствени на търновския архиепископ, от 1204 г. до папа Инокентий III. От тях Видинската епархия влиза в Търновския диоцез още при възстановяването на Второто българско царство. Браничевската епархия влиза през 1202 г., което е видно от писмото на Калоян от 1202 г. до папата. В писмо на папата от 1203 г. до Калоян също се споменава въпросната епископия. Калоян превзема Браничевската област и сменя гръцкия епископ с българския Власий.⁶⁷

В 1189 г. Ниш е в подведомствените владения на охридския архиепископ и сръбския велик жупан Стефан Неман (1168–1196). В 1190 г. под властта на охридския архиепископ освен Ниш са Призрен и Скопие. В началото на тази година тези градове са под властта на Неман, но след поражението от император Исак Ангел при р. Морава те минават под византийска власт. Цар Калоян успява да подчини Нишката и Велбъждката епархия в първите години от царуването си. През 1204 г. съюзените унгарци и сърби отнемат Белград, Браничево, Ниш и други градове по р. Морава. Нишката епархия временно преминава под властта на сърбите и охридския архиепископ, докато не е отвоювана от Калоян, заедно с поморавските области, от унгарците.⁶⁸ Между 1190 и 1204 г. Белград минава в български ръце. Между 1190–1195 г. Средец също преминава под българска власт.⁶⁹

Учредяването на Търновската архиепископия според Ив. Снегаров е преврат, който изменя отношението на българите към Константинополската патриаршия и Охридската архиепископия, тъй като до този момент те зависят духовно от тях. Чувствайки необходимост от легитимност на своята власт, основателите на Второто българско царство смятат за свой ангажимент да устроят в своята държава самостоятелно църковно управление. На новия архиепископ са подчинени всичките епархии, които влизат в територията на българското царство от които до този момент едни се намират под ведомството на подчинения на Константинополския патриарх дръстърски митрополит, а други – под властта на охридския архиепископ.⁷⁰

Учредяването на нова българска архиепископия се дължи изцяло на стремежа на Асеновци към пълно национално освобождение – политическо и духовно. За българите Охридската архиепископия е с гръцка йерархия и проводник на византийско влияние.⁷¹ В момента на освобождението в Търновска България епископите са гърци. Първоначално Търново, който няма традиция като църковен център, не изявява претенции за епархийски центрове в района на север от Хемус. П. Мутафчиев смята, че митрополитската катедра на Дръстър е премахната и че църковната власт е прехвърлена в Търново⁷². Това мнение с право се оспорва от Б. Николова, която припомня за едно писмо на българските епископи до папа Инокентий: в него проличава, че има обединение на западните

български престоли с Преслав и Търново.⁷³ Т. Събев смята, че Търновската архиепископия се учредява на новоосвободена територия, която през Х в. се намира под властта на българската патриаршия в Дръстър, а сега отново става част от независимата българска държава.⁷⁴

Основателен е въпросът към чия църковна власт е причислена Търновската църква? Никифор Григора пише, че търновският епископ е подчинен на първа Юстиниана (Охрид): „поради древното родство с тамошния народ.“⁷⁵ Това твърдение по-късно се повтаря и от хрониста Ефрем.⁷⁶ В. Златарски,⁷⁷ подкрепейки в това отношение Василевски⁷⁸, смята, че се касае за съперничество между Цариград и Охрид. Димитър Хоматиан е категоричен: „Търново е част от нашата епархия.“⁷⁹ Г. Акрополит изказва мнение, че Търново е прикрепено първоначално към Константинополската патриаршия⁸⁰. Фактът, че коронацията на търновския архиерей се поставя преди сключването на Ловешкия договор, опровергава становището на Г. Акрополит.⁸¹ Спрямо местоположението си, Търново е под върховенството на Константинополската патриаршия. Единият от участниците в ръкополагането на Василий вероятно е от ведомството на Охрид. Намесата на видинския епископ нарушава правилото, според което един епископ на дадена област трябва да бъде поставен на трона от съепископите му от същата епархия.⁸² Присъствието на трима епископи доказва не само спазването на каноничните правила, но и факта, че учредяването на Търновската епископия е предварително замислено действие.⁸³ Вероятно, много време преди фактическото учредяване на Търновската църква, наред с политическото обособяване, Асеновци предприемат действия за нейното създаване, и то още преди обявяването на въстанието.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, Д. Византия. Възход и залез на една империя. С., 1991, с. 274 сл; Цанкова-Петкова, Г. България при Асеновци. С., 1978, с. 21.

² Пак там, с. 22.

³ Петрова, Г. Църква и църковно право в Средновековна България. С., 2005, с. 215.

⁴ Петров, П. Възстановяване на Българската държава 1185–1197 г. С., 1985, с. 100–101.

⁵ Гюзелев, В. Православната и католическата църква в историята на българския народ XIII–XV в – В: МПР, 1992, кн. 1, с. 97.

⁶ Дуйчев, Ив. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология – ИИБИ, т. 6, 1956, с. 343.

⁷ Петров, П. Цит. съч., с. 100 и сл.

⁸ Събев, Т. Самостояна народностна църква в Средновековна България. В. Търново, 2003, с. 302.

⁹ Петров, П. Цит. съч., с. 101.

¹⁰ Петрова, Г. Цит. съч., с. 215.

¹¹ Ников, П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на Българската църква – В: Сп. БАН, кн. 20, с. 22.

¹² **Божилов, Ив, В. Гюзелев.** История на Средновековна България VII–XIV в. Т. 1, С., 2006, с. 422.

¹³ **Choniates.** Historia, p. 371; ГИБИ 11, с. 27.

¹⁴ ГИБИ 8, С. 1972, с. 243.

¹⁵ Пак там, с. 244.

¹⁶ **Павлов, П.** Българското средновековие познато/непознато. Страници от политическата и културна история на България VII–XIV в. В. Търново, 2008, с. 107; **Павлов, П.** Методите на психологическа война във въстанието на Петър и Асен – БИБ, 2000, кн. 2, с. 2–8.

¹⁷ **Андреев, Й.** Българските ханове и царе VII–XIV в. С., 1988, с. 104.

¹⁸ **Търкова-Займова, В.** Търновград и култът на св. Димитър Солунски – В: Сб. Величието на Търновград. С., 1985, с. 50–51.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ **Дуйчев, Ив.** Проучвания върху българското средновековие, София, 1945, с. 48–51 – Сб. БАН, ХLI, 21, 1949, 48; **Божилов Ив.** Седем етюда по Средновековна история. С., 1995, с. 152–153.

²² **Каймакамова, М.** Власт и история в България в края на XII и през XIII век, 215 сл.

²³ Пак там.

²⁴ **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 153.

²⁵ Пак там, с. 151; **Божилов, И, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 424.

²⁶ Пак там.

²⁷ Данни за обявяване на въстанието в Търново, за провъзгласяване на свещеника Василий за български архиепископ, за коронясването на българския цар Петър и за възстановяване името на българската държава се съдържат в два документа на Охридската архиепископия. – Публ. в: **П. Ников.** Цит. съч., с. 42–59).

²⁸ **Божилов, Ив, А. Тотоманова, Ив. Билярски.** Борилов синодик. Издание и превод. С., 2010, с. 311.

²⁹ ГИБИ 11, с. 28.

³⁰ Пак там.

³¹ **Николова, Б.** Неравният път на признанието (каноничното положение на БПЦ през Средновековието). С., 2001, с. 89.

³² **Ников, П.** Цит. съч., с. 43 и сл; **Събев, Т.** Цит. съч., с. 301.

³³ **Ников, П.** Цит. съч., с. 20.

³⁴ Пак там, с. 21.

³⁵ **Дуйчев, Ив.** Българско средновековие Проучвания върху политическата и културна история. С., 1972, с. 425.

³⁶ **Ников, П.** Цит. съч., с. 20 сл, 45 сл.

³⁷ **Илиев, И.** Охридската архиепископия и първите владетели на възстановеното българско царство (края на XII – средата на XIII век), с. 91 – В: Държава и църква – Църква и държава в българската история. С., 2006.

³⁸ **Николова, Б.** Цит. съч., с. 91.

³⁹ Пак там., с. 26.

⁴⁰ **Дуйчев, Ив.** Цит. съч., с. 16.

⁴¹ **Андреев, Й.** История на Второто българско царство. В. Търново, 1996, с. 201.

⁴² **Инджова, И.** Основни аспекти на идеята за приемственост в църковната политика на България през първата половина на XIII в. – Известия на РИМ – Ловеч – под печат.

⁴³ **Ников, П.** Цит. съч., с. 20 сл; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. II. С., 1973, с. 472 сл; **Снегаров, Ив.** Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска). Т. 2, с. 43 и др.

⁴⁴ **Ников, П.** Цит. съч., с. 8.

⁴⁵ **Снегаров, Ив.** Цит. съч., с. 43; **Кузев, Ал.** Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД, Научна конференция 2. С., 1980, с. 81 сл.

⁴⁶ **Бакалов, Г.** Църква и държава в българската история – В: Държава и църква – Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135 год. от учредяването на Българската екзархия. С., 2006, с. 21.

⁴⁷ **Голубинский, Е.** Краткий очерк истории Православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валахской. М., 1871, с. 78.

⁴⁸ **Бакалов, Г.** Междуцърковни отношения на Балканите през първата половина на XIII век. – В: Българската църква през вековете – научна сесия 1130 г. от учредяването на Българската църква и 130 г. от създаването на Българската Екзархия. С., 2003, с. 89–100.

⁴⁹ **Петрова, Г.** Цит. съч., с. 226.

⁵⁰ **Успенского, Ф. И.** Образование Второго болгарского царство 1186–1396 г. Одесса, 1879, с. 114–120; **Дуйчев, Ив.** Въстанието в 1185 и неговата хронология – В: Проучвания върху Българското средновековие. С., 81, с. 49–50; **П. Петров.** Цит. съч., с. 155–175; **Мутафчиев, П.** История на българския народ. Т. I, 3 изд. С., 1948, с. 258; **Цанкова-Петкова, Г.** Цит. съч., с. 33; **Николова, Б.** Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). С., 1997, с. 183.

⁵¹ Старобългарска литература. Т. 4, с. 131 сл.

⁵² **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). Второ фототипно издание. С., 1994, с. 72–73.

⁵³ Пак там, с. 83.

⁵⁴ ГИБИ, 11.

⁵⁵ **Николова, Б.** Устройство и управление..., с. 183; **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава. Т. 2. С., 89, с. 38 и 41.

⁵⁶ **Снегаров, Ив.** Цит. съч., с. 43.

⁵⁷ **Кузев, Ал.** Цит. съч., с. 81–85.

⁵⁸ **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековния Дръстър – Избрани произведения П, С., 73, с. 90–92; **Атанасов, Г.** Дръстърска митрополия през Второто българско царство – В: Тангра, с. 661.

⁵⁹ **Николова, Б.** Устройство и управление..., с. 212–213; 229: Публ. в: **Тъпкова-Займова, В.** Охрид, Търново и откъднунавските княжества (XIII–XV в) – В: ТКШ 7, с. 378.

⁶⁰ **Събев, Т.** Цит. съч., с. 292–293; 305.

⁶¹ **Тъпкова-Займова, В.** Между Охрид и Търново (оформяне на църковната и културната политика в Търновска България). – В: ТКШ. Т. 6. В. Търново, 1991, с. 342.

⁶² **Тъпкова-Займова, В., П. Бойчева.** Охрид, Търново и откъднунавските княжества (XIII–XV в): В – ТКШ 7, с. 379.

⁶³ **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 662–663.

- ⁶⁴ Пак там.
- ⁶⁵ Пак там.
- ⁶⁶ Пак там.
- ⁶⁷ **Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София: Кооп. печ. "Гутенберг", 1924; II изд. Акад. изд. "М. Дринов", 1995, с. 91.
- ⁶⁸ Пак там, с. 92.
- ⁶⁹ Пак там.
- ⁷⁰ Пак там, с. 89.
- ⁷¹ Пак там, с. 90.
- ⁷² **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековен Дръстър – Силистра и Добруджа. С., 47, с. 89–91.
- ⁷³ **Николова, Б.** Устройство и управление... с. 212–213, 229.
- ⁷⁴ **Събев, Т.** Самостоятелна..., с. 292–93, 305.
- ⁷⁵ ГИБИ IX 1983, с. 128.
- ⁷⁶ **Златарски, В.** Цит. съч., т. 3, с. 384, бел 1; **Събев, Т.** Цит. съч., с. 314.
- ⁷⁷ **Златарски, В.** Пак там, с. 385.
- ⁷⁸ **Василевский, В.** Обновление болгарского патриаршества при царя Иоанна Асеня в 1235 г. – ЖМНП, ССXXXVIII (238), 1885, 2, с. 211–212.
- ⁷⁹ **Бакалов, Г.** Охридската архиепископия и политическите взаимоотношения на балканските държави през XIII в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сб. В чест на 70-год. на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 168.
- ⁸⁰ ГИБИ VIII, 1972, с. 163.
- ⁸¹ **Николова, Б.** Устройство и управление, с. 196.
- ⁸² **Николова, Б.** Неравният път на признанието, с. 91–92.
- ⁸³ Пак там.